

KIRGIZ DİYALEKTLERİNİN SÖZ VARLIĞI KATMANLARI*

B. M. YUNUSALIYEV

Çev. Erhan TAŞBAŞ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 259-271

Kırgızcadaki eş anlamlı ve alıntı sözcükleri tarihî açıdan çeşitli tabakalara ayırmak mümkündür. Eş anlamlı karşılıkları bulunduğu hâlde yabancı dillerden alınan sözcükler kronolojik olarak üç katmanda incelenebilir:

- Eski dönemlerde Moğolcadan giren alıntılar.
- Orta Çağ'dan itibaren Arapça ve Farsçadan giren alıntılar.
- Sonraki dönemlerde Slav (Rus) dillerinden giren alıntılar.

1. Diyalекtlerdeki Moğolca Kökenli Söz Varlığı Katmanı

Moğol ve Türk dilleri hem eski hem de ortak bir geçmişe sahip olduğu için genel söz varlığı açısından Kırgız dili ve diyalекtleri ile Moğol diyalекtleri arasında geniş bir ortak söz varlığından bahsedilebilir. Bu ortaklık ilk olarak kök sözcüklerde görülmektedir. Türk ve Moğol dillerinin ortak söz varlığı Kırgızcanın tarihî-karşılaştırma programı içerisinde özel bir ders olarak okutulduğundan dolayı bu çalışmada bu konu üzerinde durulmayacaktır.

“Moğolca Söz Varlığı Katmanı” kavramı, Türk ve Moğol dillerinin tarihî ortaklığından sonraki dönemlerde kurulan çeşitli ilişkiler sonucu Moğol dillerinden geçen söz varlığını ifade etmektedir. Kırgız diyalекtlerinin yan yana yaşadığı milattan sonraki ilk yüzyıllarda Moğollar ve Kırgızlar arasında kurulan yakın ilişkiler sonucu tüm Kırgız diyalекtleri tarafından alınmış sözcüklerin olması muhtemeldir. Bu görüşü Kırgız diyalекtleri ve Güney Sibirya Türk dillerindeki Moğolca sözcükler [*kunacın* ~ *gunacın* “dana”, *şıralcın* “pelin otu”, *megecin* “dişi domuz”, *tulga* “sac ayağı”, *salaa* “parmaklar arasındaki açıklık”, *şımalan-* “kolları sıvamak”, *dülöy* (*kereñ*) “sağır”, *sonun* ~ *solun* “güzel” vb.] desteklemektedir. Kırgız diyalекtlerini konuşan topluluklar her zaman birbirine yakın yaşamamıştır. Bazı dönemlerde çeşitli sebepler nedeniyle Kırgız diyalекtleri arasındaki bağ kesilmiş ve bu diyalекtler birbirlerinden bağımsız bir şekilde gelişmişlerdir. Bu şartlarda da Kırgız boylarının bir kısmı Moğol dilli halklarla çeşitli ilişkiler kurmayı sürdürüp sözcük alışverişinde bulunmuştur. Kırgız diyalекtlerinin bazılarında olup diğerlerinde bulunmayan Moğolca sözcükler Kırgız diyalекtleri arasındaki bağlantının belli dönemlerde koptuğunu göstermektedir. Örneğin, Moğolca kökenli bir dizi sözcük (*kaalga* “kapı”, *unaa* “araç”, *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet”, *kederki* “engel”, *talkuu* “irdelemek”, *baraan* “karaltı”, *ulaga* “kapı tarafı”, *arbin* “çok”) kuzey ve güneydoğu diyalекtlerinde görülürken güneybatı

* Yunusalıyev, B. M. (1985). *Dialektlerdegi leksikanın katmanları. Tandalgan эмгектер* (s. 234-250). Frunze: İlim.

(Юнусалиев, Б. М. (1985). *Дialeктлидеги лексиканын катмарлары. Тандалган эмгектер* (б. 64-94). Фрунзе: Илим).

** Dr.Erhan Taşbaş, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZISTAN. ertasbas@gmail.com.

diyalektinde bulunmaz.

Kuzey ve güneybatı diyalektlerini konuşan boyların Sayan-Altay dağları çevresinde yaşadıkları dönemde bu sözcüklerin Kırgızcaya girmiş olması mümkündür. Nitekim bu sözcükler Güney Sibiryaya Türk dillerinde (Altayca, Tuvaca, Hakasça) bulunmasına rağmen Kırgızcanın konuşulduğu sahaya komşu bölgelerdeki diğer Türk dillerinde (Özbekçe, Uygurca, Kazakça) bilinmez.

Kırgız diyalektlerindeki Moğolca söz varlığı katmanı elbette yalnızca yukarıdaki gibi bir ya da birkaç diyalekte bilinen sözcüklerle sınırlanmaz. Bir diyalektin çeşitli ağızlarında ya da yalnızca bir ağızda bilinen sözcükler de bu katmanda değerlendirilir. Örneğin *bokço* “bohça, deste”, *dönön* “dört yaşına basmış at”, *torvo* “torba”, *törbölcün* “minder” gibi sözcükler yalnızca bazı ağızlara özgüdür.

Kırgızcada karşılığı bulunduğu hâlde Moğol dillerinden değişik zamanlarda alınan sözcükler eş anlamlı sözcük çiftlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. *Kaalga* ~ *eşik* “kapi”, *kedergi* ~ *toskool* “engel”, *arbin* ~ *köp* “çok”, *torvo* ~ *başlık* “torba”, *torbolcun* ~ *şirdak* “minder”, *bokço* ~ *tañılçak* “bohça, deste”, *malay* ~ *calçı* “ırgat”, *sorpo* ~ *şileñ* “çorba” vb.

2. İran Dilleri Kökenli Söz Varlığının Tarihi

Türk dillerine ve diyalektlerine İran dillerinden geçen sözcükler hem sayı hem de nitelik açısından Moğolca sözcüklerden öndedir. Söz konusu durumun birçok nedeni bulunmakla birlikte bunlardan en önemlisi Moğolca ve Kırgızca arasında sözcük alışverişinin yaşandığı devirde iki halkın da yaşam biçiminin birbirine benziyor olmasıdır. O dönemlerde Kırgızların da Moğolların da asıl meslekleri hayvancılıktı ve bu halklar göçmen bir yaşam sürdürmekte, ticaretten uzak ilkel çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Moğollar ekonomik ve kültürel bakımdan Kırgızlara çok tesir edemediklerinden dolayı Moğolcadan fazla sözcük alınmamıştır. Kırgızlar ve Moğollar arasındaki söz konusu ilişkiler birkaç yüz yıl (belki beş yüz yıl) öncesindeydi. O devirde Orta Asya’daki her halkın gelişmişlik düzeyi farklıydı.

Kırgız halkının İran halkları ile olan ilişkisi uzun bir süreci kapsamaktadır. Günümüzde de devam eden bu ilişkiler Kırgızların Orta Asya’ya gelmesiyle birlikte güç kazanmıştır.

Tarihî kaynaklara göre Doğu Türkistan ve Orta Asya’daki İran dilli halklar [Toharlar (IX. yüzyıla kadar), Soğdlar (XII. yüzyıla kadar) ve onların soydaşları Tacikler] eskiden beri çiftçilikle uğraşmışlardır. Yerleşik olmaları ticarete gelişmelerini sağlamıştır.

Kırgızcada karşılaşılan İran dilleri kökenli söz varlığının tümüyle bu dillerden alındığı söylenemez. Bu sözcüklerin daha çok Toharlar, Soğdlar ve Taciklerle iç içe yaşayan Özbekler ya da Uygurlar veyahut İran dillerindeki sözcükleri daha önceden almaya başlayan Kazaklar aracılığıyla girmiş olması muhtemeldir. Çeşitli sebeplerden dolayı Orta Asya ya da Doğu Türkistan’daki halklardan uzaklaşıp Kırgızlarla kaynaşan etnik unsurların da İran dillerindeki bazı sözcükleri Kırgızcaya taşımış olması mümkündür.

Kısacası, İran dilleri çıkışlı sözcüklerin, Kırgızların Orta Asya ve Doğu

Türkistan'a gelmesinden sonra Kırgız diyalektlerine girmeye başladığını söylemek tarihi gerçeklerle örtüşmektedir.

2.1. İran Dilleri Kökenli Söz Varlığı Katmanı

Çeşitli sebeplerle Kırgız diyalektlerine girmiş olan İran dilleri kaynaklı söz varlığı ağızlara dağılım bakımından iki gruba ayrılabilir.

2.1.1. Hemen Hemen Tüm Diyaleklerde Bulunan Sözcükler

Bu tip sözcükler Kırgızcanın ayrılmaz bir parçası olarak edebî dilin aktif söz varlığını oluşturmaktadır. Anlamsal açıdan bu sözcükler çiftçilik, ticaret ve ev hayatıyla ilgilidir ve çoğu zaman eş anlamlıları bulunmamaktadır.

- Ticaretle ilgili bazı sözcükler: *Baa* “fiyat, değer”, *nark* “fiyat, paha”, *bazar* “pazar”, *sooda* “ticaret”, *soodager* “tüccar”, *pul* “para”, *zıyan* “zarar”, *çarba* “ekonomi”, *taraza* “terazi” vb.
- Çiftçilikle ilgili bazı sözcükler: *Dıykan* “çiftçi”, *bak* “ağaç”, *darak* “ağaç”, *mömö* “meyve, yemiş”, *dan* “tahıl, ekin”, *danek* “meyve çekirdeği”, *kırman* “harman yeri”, *anar* “nar”, *şabdalı* “şeftali”, *almurut* “armut”, *meyiz* “kuru üzüm”, *tıt* “dut”, *badırañ* “salatalık”, *sabiz* “havuç”, *piyaz* “soğan”, *turp* “turp”, *şalgam* “şalgam”, *pahta* “pamuk”, *cügörü* “mısır”, *kürüç* “pirinç”, *zıgır* “keten”, *kenep* “tütün dizmek için kullanılan uzun, ince ip”, *murç* “biber”, *maya* (< *paya*) “orta büyüklükte, dörde katlanıp yığılmış saman” vb.
- İnşaatçılıkla ilgili bazı sözcükler: *Ilay* “balçık”, *dubal* “duvar”, *çatır* “çadır, çatı”, *takta* “tahta”, *ustun* “sütun”, *tereze* “pencere”, *şıp* “tavan” vb.

2.1.2. Kuzey Diyalektinde Rastlanmayan Sözcükler: İran dillerinden alınan bu gruptaki söz varlığı kuzey diyalektinde bulunmazken güney diyalektlerinde aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Güney ağızlarında çoğunlukla bu sözcüklerin eş anlamlıları görülür. Bunlar, anlam açısından her türlü sahaya dahil edilebilecek sözcüklerdir. Güney diyalektleri arasında bazılarının daha aktif kullanılması ya da fonetik açıdan bazı farklılıkların olması mümkündür. Bu durum diyalektlere göre oluşturulmuş olan aşağıdaki tabloda da gözlemlenebilir.

Kuzey Diy.	Güneydoğu Diy.	Güneybatı Diy.	Türkçe
töşök	töşök, cekendos	cäkändoz, cäkändaz	yorgan
köldölöñ	postek	pöstök	pösteki, post
şireñke	kükürt	kügürt	kükürt
temene	cuvaldız	cuvaldız	çuvaldız
başlık	başlık, kalta	kalta	torba
soyul, tayak	keltek, tayak	kältäk	sopa
kösöö	ataşkürök	ätäşkürök	gelberi
çaka	çelek	çelek, pakır	kova
çını	piala	piyälä	kâse
kumgan	aptava	aptava	ibrik

suzguç	çävli	suzguç	kepçe
çulgoo	paytama, çulgak	paytama	bacağı sarmaya
			yarayan uzun bez
eleçek	eleçek, ileki	ileki, käläk	kadın başlığı
celdik	caaz	caaz	eyer yastığı
çükö	çükö, aşık	aşık	aşık
çanaç	çanaç, meş	meş	deri tulum
cumurtka	tukum	tukum	yumurta
şibege	bigiz	bigiz	tığ
kurbu, kurdaş	kurbu, kurdaş	ogulan (kız hakkında)	yaşıt, dost
bosogo	bosogo, astana	astana	eşik
döngölök	döngölök, gıldirek	gıldirek	tekerlek
oñoy	oñoy, asant	asant	kolay
şıldıñ	mazak, pıçıñ	mazak	alay, mizah
abdan	cuda, cüdä	cüdä	çok
şınaa	şına, paana	paana	kama
söykö	söykö	söykö, sırğa	küpe
bagelek	bagalek, payça	payça	paça
çebiç	çeviç, cusak	cusak	iki yaşına basmış keçi
bal	pal, asel	äsäl	bal
tamaşa	askiya	äskiyä	şaka
capız	capıs, palant	pälänt	alçak
calbırak	calbırak, bärk	bärk	yaprak
caz, köktöm	caz, baar	bahor, bää	bahar
boy	bädan	bädän	boy
kıçkaç	kıpçuur, lakşeger	läkçägär	kerpeten
calkoo	calkoo, dañgese	däñgäsä	tembel
çık	çık	nämäkäp	soğan doğranmış
			et suyu
übölük	üvelik, ohlow	ohlow	oklava
tarınçaak	tarınçaak	äkis	çabuk darılan
şıltoo	şıltoo	bäänä	bahane
ubada	ubada	ilävzi	söz
makal	nakal	mätäl	atasözü
comok	comok	mesel	masal
şümşük	kunik	hunik	dolandırıcı

2.2. İki Dilli Bölgeler

İran dillerinden giren sözcükler Kırgızca söz varlığının geniş bir bölümünü oluşturmaktadır. Kırgızcanın güney ve kuzey diyalektlerine ayrılmasında leksik açıdan belirleyici olan unsurların hemen hemen hepsinin İran dilleri kaynaklı olduğu görülmektedir. Bu katmanda değerlendirilecek bir başka husus da çeşitli ağızlarda ve çok uluslu kimi bölgelerde İran dilleri kaynaklı sözcüklerin bugün de alınmaya devam etmesidir. Çok fazla yeni sözcük alınmasa da kullanımdan düşmüş olan

eski sözcükler siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda tekrar aktifleşmeye başladığından bu ağızlarda söz konusu sözcükler arkaikleşmez. Bu durum daha çok Özbekistan ve Tacikistan'daki kimi İçkilik ağızlarında görülür. Çeşitli noktalarda, örneğin Fergana Vadisi'nin Özbekistan'a bağlı bölgeleri ile Tacikistan'ın Murgap ve Cerge-Tal bölgelerinde bu süreç oldukça güçlü bir şekilde işlediğinden iki dilliliğin (Kırgızca-Özbekçe ya da Kırgızca-Tacikçe) buralarda uzun zaman önce ortaya çıktığı bilinmektedir. Komşu ülkelerde yaşayan Kırgızların da bir süre sonra aynı şekilde iki dilli olmaları mümkündür. İki dillilik farklı iki yolla gerçekleşmektedir:

- a) Akriba dillerin temsilcilerinin iki dilliliğe geçişi. Bu geçiş seslerin ve sözcüklerin değiştirilmesine dayanır.
- b) Akriba olmayan diller arasında geçiş. Burada söz varlığının yanında tüm dil bilgisel yapı (morfoloji, fonetik, sentaks) tümüyle değişir. Bu süreç elbette oldukça uzun bir zaman gerektirir.

Özbekistan'ın çeşitli bölgelerindeki Kırgızların 40-50 yılı aşmayan bir süre içerisinde Özbek dilini benimsemesi bugünkü ekonomik, siyasi ve kültürel araçların (yönetim, eğitim, basın vb.) etkili bir şekilde kullanılmasıyla açıklanabilir.

Her ne kadar akraba olmasalar da Özbekçe ve Tacikçeyi söz varlığı açısından yaklaştıran ortaklık artık Tacikçe sayılabilecek olan İran kaynaklı söz varlığıdır. Bu sözcükler Özbekçe söz varlığının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Özbek dilinin etkisi altında kalan Kırgız ağızlarının konuşulduğu bölgelerde yaşanan iki dillilik sürecinde alıntı sözcükler (ortak Türkçe sözcükler hesaba katılmadığında) temelde Farsça sözcüklerdir. Hem Özbekçenin hem de Tacikçenin etki alanındaki Kırgız ağızları İran söz varlığının kabulünde iki kat fazla tesir altındadır. Bu durum iki dillilik sürecinin hız kazanmasında önemli bir etkidir. Bununla birlikte Kırgız dialektlerinde (özellikle güney ağızlarında) Orta Çağ'dan beri yoğun bir şekilde kabul edilen İran çıkışlı leksik unsurların Kırgızcanın genel söz varlığı içinde büyük bir ağırlığa sahip olduğu göz önünde tutulursa Tacik ya da Özbek dillerini öğrenme sürecinin neden kolayca gerçekleştiği anlaşılır.

3. Arapça Söz Varlığı Katmanı

Kırgız boyları İran dillerini konuşan halklarla uzun yüzyıllar boyunca sıkı ilişkiler kurmuş olsa da Arap dilli halklarla böyle bir bağlantının gerçekleştiğine dair tarihî bilgi bulunmamaktadır. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde bir iki yerleşim bölgesine dağılmış ve ana dillerini uzun zaman önce unutmuş olan Araplar sayılmazsa tarih boyunca Kırgızlar ve Araplar arasında sözcük alışverişine imkân verecek sıkı ekonomik ve siyasi ilişkiler kurulmamıştır. Özellikle Kırgız boylarının Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte Arap kültürü ve İslam etkisinin yaşandığı konusunda şüphe yoktur. Bu etkinin doğrudan Araplardan gelmediği, VIII. yüzyıldan beri bu kültürün etkisi altında kalan Soğdlar (daha sonra Tacikler), Uygurlar, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler vb. aracılığıyla Kırgızlara taşındığı söylenebilir.

Arapçanın Kırgızca'yı doğrudan değil başka halklar yoluyla dolaylı olarak etkilediği yalnızca tarihî kaynaklara değil dil verilerine dayanarak da kanıtlanabilir. Örneğin bugün Kırgızcada bulunan Arapça sözcüklerin hepsi söz konusu Orta Asya halklarının dilinde bulunmaktadır. Bu dillerde bulunmayıp da Kırgızcada bulunan bir

Arapça sözcüğe rastlanmaz.

Arap söz varlığının Orta Asya halklarının dillerini bu kadar etkilemesinin temel nedeni İslamiyettir. Araplar VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'yı işgal etmeye başlamış ve hem askerî hem diplomatik güç kullanarak uzun yüzyıllar boyunca İslamiyeti yaymaya gayret etmişlerdir. Dinî kitaplar (Kuran vb.) Arap dilinde yazılmış ve bunların başka dile çevrilmesi yasaklanmıştır. İslamiyette her türlü ibadet ve ritüelin dili yalnızca Arapçaydı. Bu nedenle Arapça kitaplar ve Arapça, bu dini kabul eden halklar arasında yayılmıştır.

İslamiyetin kabulüyle birlikte bu halkların dünya görüşleri, hukuki ve ahlak sistemleri İslami şartlara uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Dinî kitaplardaki ahlaki, hukuki, idari, dinî vb. kavramları bildiren sözcükler bu halkların dillerine girmeye başladı. Bu sözcüklerin alındığı kaynaklar (dinî kitaplar ve bu kitapları dağıtanlar) aynı olduğundan fonetik değişmeler dışında söz konusu sözcükler Orta Asya dillerinde aynıdır. Bunlardan birkaçı aşağıda gösterilmiştir.

Kırgızca	Özbekçe	Tacikçe	Türkçe
ak	hak	hak	hak
adal/alal	halol	halol	helal
aram	harom	harom	haram
akıykat	hakikat	hakikat	hakikat
azap	azob	azob	azap
beyiş	bihişt	bihişt	cennet
kitep	kitob	kitob	kitap
makul / maakul	ma'kul	ma'kul	tamam
mildet	minnat	minnat	görev
topuk	tavfik	tavfik	tevfik

Orta Asya dilleri aracılığıyla alınan Arapça sözcükler Kırgızcaya üç yolla girmiştir:

- Devrimden önce köy okul ve camileri
- El yazmaları ve Çağatay edebî diliyle yazılmış metinler
- Sözlü aktarım

Devrim öncesi göçmen yerleşim bölgelerinde (özellikle Güney Kırgızistan'da) kurulan okulların temel amacı, İslamiyetin halk arasında yayılıp yerleşmesini sağlamaktır. Buralarda eğitim dili tamamen Arapçaydı. Ders araçları da aynı şekilde Arapça kaleme alınmıştı. Alfabe, Arapça dil bilgisi, İslam tarihi, İslam şeriati, genel tarih, felsefe vb. alanlarda verilen derslerin dili Arapçaydı. Mollalar öğrencilerin anlamadıkları bir dille yazılmış olan metinleri onlara ezberletiyordu. Metnin içeriğini tümüyle anlamasalar da öğrenciler metin içindeki bazı kavramları bildiren sözcükleri, terimleri akıllarında tutup günlük konuşmalarında da kullanmaya başlamışlardır. Böylece Arapça sözcükler okul yoluyla yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Camiler de aynı şekilde Arapça sözcüklerin yayılmasına hizmet etmiştir. O dönemde okul ve camiler birbirinden ayrı değildi. Nerede bir cami varsa orada bir okul bulunuyordu.

Camilere gelen insanlar, hem ibadetlerini Arapça yerine getiriyor hem de gerekli gereksiz yerlerde Arapça sözcükleri kullanan mollaların dini vaazlarını dinleyerek bu sözcükleri benimsiyorlardı. Arapça sözcüklerin Kırgızcaya geçmesinde devrimden önceki yazma edebiyatının rolünü de unutmamak gerekir.

Arapça sözcüklerin Kırgızcaya Orta Asya halklarından sözlü yolla geçişi de mümkündür. Siyasi ve kültürel yapıyla ilgili olan sözcüklerin (*mekeme* “kurum”, *mamleket* “devlet”, *sayasat* “siyaset”, *makala* “makale”, *öküm* “hüküm”, *ökümöt* “hükümet”, *madaniyat* “medeniyet”, *tarıh* “tarih”, *tarbiya* “terbiye”, *salamat* “esenlik”, *nasıl* “nesil”, *tabiyat* “tabiat” vb.) Kırgız ağızlarına yalnızca dinî kitaplar ve devrim öncesindeki yazılı edebiyat yoluyla değil aynı zamanda Orta Asya halklarıyla kurulan yakın ilişkiler sonucu sözlü yolla girdiği de söylenebilir. Arapça kökenli soyut kavramları bildiren sözcükler (*mamile* “ilişki”, *maalim* “malum”, *maal* “vakit”, *maksat* “maksat”, *taalay* “talih”, *tagdır* “takdir”, *saat* “saat”, *ubak* “vakit”, *sebep* “sebep”, *sabır* “sabır”, *ömür* “ömür”, *meder* “yardım”, *taelim* “talim”, *nasip* “nasip” vb.) için de aynı şeyi söylemek gerekir.

Yüzyıllar boyunca çeşitli yollarla dile girmiş olan Arapça sözcükler hayatın her alanıyla ilgili olduklarından halk tarafından benimsenmiştir. Bunların çoğu aktif kökler olarak söz varlığının zenginleşmesinde de rol oynamışlardır. Örneğin *mildettenme* < *mildet+le+n+me* “taahhüt”, *madaniyattaştıruu* < *madaniyat+taş+tır+uu* “medenileştirmek” vb.

3.1. Arapça Alıntı Sözcüklerde Diyalekt Özellikleri

Dinî inanışla (*adal*, *kasal*, *aram*, *bereke*, *cennet*, *tozok*, *künöö* vb.) ve toplumsal düzenle (*akıl*, *adat*, *mamile*, *adilet*, *bark*, *madaniyat*, *adabiyat*, *namıs*, *nasiyat*, *taalay*, *taasir*, *nazar* vb.) ilgili Arapça alıntı sözcükler açısından Kırgız diyalektleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar iki başlık altında ele alınabilir:

- Fonetik bakımdan farklılaşan sözcükler
- Bir diyalekte özgü sözcükler

Diyalektlerin ses sistemlerinde görülen farklılık Arapça alıntı sözcüklere de yansımıştır. Bu farklılıklar daha çok güney diyalektlerine özgü uzun ve kısa açık e (ä) ünlüsü, yine güney diyalektlerine özgü ön ses *h-h* / *g-g* ünsüzlerinin ve çift *l* ünsüzünün kullanılmasıyla ilgilidir. Bu özellikler Uygur, Özbek ve Tacik dillerinin sınır diyalektlerinin Kırgızcanın güney diyalektlerini etkilemiş olduğunu göstermektedir. Örneğin bu dillerde açık e (ä) ile söylenen Arapça kökenli sözcüklerin güney diyalektlerinde de çoğunlukla aynı şekilde kabul edildiği görülmektedir.

Arapça alıntı sözcüklerin fonetik görüntüsü, güney ağızlarını, komşu Uygur, Özbek ve Tacik dillerine yaklaştırırken kuzey diyalektinden ayırmaktadır. Bu durum aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

3.1.1. Ünlülerde Farklılaşma

- Güney ağızlarında kısa açık e (ä) ünlüsüne karşılık kuzey ağızlarında a ünlüsü bulunmaktadır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
ädät	adat	âdet	zälim	zalim	zalim
äcäp	acap	acayip	märtäbä	martaba	meretebe
dälil	dalil	delil	näsip	nasip	nasip

- b) Güney ağızlarında alıntı sözcüklerdeki uzun açık *e* (*ää*) ünlüsüne karşılık kuzey ağızlarında uzun *a* (*aa*) bulunmaktadır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
äälim	aalim	âlim	zäär	zaar	seher
tääm	daam	tat	määni	maani	mana
täälim	taalim	talim	määlim	maalim	malum

- c) Güney ağızlarında açık *e* (*ä*) ünlüsüyle söylenen Arapça alıntı sözcüklerde söz konusu ünlünün yanında *k* ünsüzü bulunurken kuzey diyalektlerinde açık *e* (*ä*) ünlüsüne karşılık normal *e* kullanılır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
käsäl	kesel	hastalık	mäkän	meken	memleket
nikä	nike	nikâh	märtäbä	meretebe	meretebe
şäkär	şeker	şeker	mädär	meder	ümit

3.1.2. Ünsüzlerde Farklılaşma

Orta Asya dilleri aracılığıyla Kırgız diyalektlerine giren Arapça alıntılarda ünsüzler açısından da farklılıklar bulunmaktadır.

- a) Sedasız, gırtlaksız *h* ünsüzü güney ağızlarında çoğu zaman korunurken kuzey ağızlarında bu ünsüzün düştüğü gözlenir.

Güney	Kuzey	İmla	Türkçe	Güney	Kuzey	İmla	Türkçe
hava	ava	aba	hava	hak	ak	ak	hak
hazır	azır, asır	azır	şimdi	hal	al	al	hâl
hacı	acı	acı	hacı				

- b) Güney ağızlarındaki sedalı, patlamalı *ğ* ünsüzünün kuzey ağızlarında sedasızlaşarak *ú*'ya dönüştüğü ya da düştüğü görülür.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
gusa	kusa	hasret	gayrat	kayrat	gayret
ganimet	kanimet	fırsat	gacap	acap	acayip
gaip	ayıp	ayıp, suç			

- c) Çift / ünsüzü ile telaffuz edilen Arapça sözcükler güney ağızlarında korunurken kuzey ağızlarında ikinci / ünsüzü *d'*ye dönüşmektedir.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
illet	ildet	hastalık	cellet	celdet	cellat
alla	alda	Allah	mollo	moldo	molla

Kırgızcanın Orta Asya devrinin ikinci kısmından sonra (XVIII. yüzyılın ortalarından) güney Kırgız boyları (özellikle güney batı diyalektinin temsilcileri) Özbek, Uygur, Tacik dillerinden İran kaynaklı sözcükler yanında Arapça sözcükleri de almıştır. Bu sözcüklerin kuzey ağızlarına geçmemesinin nedeni ya güney ve kuzey Kırgızların yakın ilişki hâlinde olmaması ya da o dönemde kuzey diyalektine az çok tesir eden Kazakçada söz konusu sözcüklerin bulunmamasıdır. Güney Kırgız diyalektlerinde bulunup kuzey diyalektinde karşılaşılmayan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir: *Hamması* “hepsi”, *hâl kıl-* “hallet-”, *äsäsi* “temel”, *askiya, äskiyä* “şaka”, *kalas* “hepsi”, *galatı* “çok güzel, çok iyi”, *sagır* “kimsesiz, yetim”, *lazzat* “lezzet”, *meyin* “yumuşak, narin”, *napis* “ince”, *azada* “temiz, değerli (insan)”, *aza* “üye”, *amaki / ämäki* “dayı”, *ämäk* “yeğen”, *täşkil ät-* “teşkil et-”, *tañkat* “eleştiri” vb.

4. Rusça ve Uluslararası Söz Varlığı Katmanı

Kırgız diyalektlerindeki Rusça sözcükleri üç kategoriye ayırmak mümkündür.

- Başka diller aracılığıyla alınan Rusça sözcükler
- Slav halklarından (Ukraynalı, Rus) karşılıklı ilişkiler sonucu sözlü yolla alınan sözcükler
- Sovyet döneminde alınan Rusça ve uluslararası sözcükler

4.1. Başka Diller Aracılığıyla Alınan Rusça Sözcükler

XIX. yüzyılın ortasına kadarki dönemde, yani Kırgızların Slav halklarıyla aynı coğrafyada birlikte yaşamaya başlamalarından önceki dönemde alınan sözcükler bu kapsamda ele alınmaktadır. Bu dönemde Kırgızcaya giren alıntı sözcüklerin (*samoor* < *ru. samovar* “semaver”, *iret* < *ru. ryad* “sıra”, *çaynek* < *çaynik* “çaydanlık”, *çıt* < *sitets* “kumaş”, *çirköö* < *tserkov* “kilise” vb.) sayısı oldukça azdır. Kuzey diyalektinde ve Kazak dilinde bulunan *iret* “sıra” sözcüğünün güney diyalektlerinde ve Özbek edebî dilinde bulunmaması bu durumu kanıtlamaktadır. Rusça sözcükler kuzey diyalektlerine daha çok Kazakça yoluyla girerken güney diyalektlerinde bunun Özbek ve Tacik dilleri aracılığıyla gerçekleşmiş olması muhtemel. Rusça sözcüklerin Kırgızcaya geçişi yalnızca Ruslarla doğrudan ticari ilişki kuran Kazaklar ve Özbekler yoluyla mümkündür.

4.2. Slav Dilli Halklardan (Ukraynalı ve Rus) Sözlü Yolla Alınan Sözcükler

Kırgızcadaki Rusça kökenli sözcüklerin ikinci kısmı XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp “Büyük Ekim Devrimi”ne kadar geçen süreçte alınmıştır.

Rusya'dan Kırgızistan'a gelen Slav dilli halklarla (Ukraynalı, Rus) Kırgız boylarının çeşitli siyasi ve ekonomik ilişkiler kurması sonucunda bu halkların dillerinde kimi değişiklikler oluşmuş ve karşılıklı sözcük alışverişi yaşanmıştır. Rusça sözcükler bu dönemde daha çok kuzey ağızları tarafından alındı. Söz konusu sözcüklerin güney ağızlarına girmesi uzun bir zaman sonra gerçekteşmiştir. Bununla birlikte bazı sözcüklerin güney ağızlarına geçmediği görölmektedir.

Devrimden önce Rusça ve Ukraynaceden Kırgızcaya geçen sözcüklerden bir kısmı şöyledir: *Soko* <ru. *soha* “kara saban”, *zakün* <ru. *zakon* “kanun”, *dogoo* <ru. *duga* “boyunduruk”, *kaamut* <ru. *homut* “hamut”, *bocu* <ru. *vojji* “dizgin”, *sot* <ru. *sud* “mahkeme”, *suduya* ~ *südüyö* <ru. *sud*'ya “hakim”, *atkez* <ru. *otkaz* “ret”, *beçet* <ru. *peçat* “mühür”, *sölköway* <ru. *tselkoviy* “bir ruble, elli kapık değerinde gümüş para”, *baratke* <ru. *poryadak* “düzen”, *nomur* <ru. *nomer* “numara” vb.

Bazı sözcüklerin yalnızca bazı ağızlarda bulunduğu, bu sözcüklerin kuzey diyalektinin diğer ağızlarına geçmediği dikkat çekmektedir. *Çısturnay* <ru. *şerstyanyo* “yün, yünlü”, *tyala* <ru. *delo* “iç” (*mende anın kanday tyalası bar?* “onun benimle ne içi var”). Bu türden örnekler yalnızca Çüy bölgesindeki Kırgızların dilinde görölmektedir.

Kuzey ağızlarındaki bazı alıntı sözcükler güney diyalektlerinde ya fonetik değişime uğrarlar (gün. *gäloř* / kuz. *kölöş* “lastik ayakkabı”, gün. *hamut* / kuz. *kaamut* “hamut”, gün. *ram~ıram* / kuz. *ıramke* “çerçeve”, gün. *togo* / kuz. *dogoo* “boyunduruk”) ya da hiç bulunmazlar (*baratke* “bir başlık türü”, *ıret* “sıra”, *atkez* “ret”, *beçet* “mühür”, *bocu* “dizgin”). Devrimden önce Kırgız diyalektlerine giren Rusça sözcükler hem sayıca hem de günlük hayatta kullanım açısından daha alt düzeydedir.

4.3. Sovyetler Birliği Döneminde Alınan Rusça ve Uluslararası Sözcükler

Rusça ve Rusça aracılığıyla uluslararası sözcüklerin Kırgız diline ve diyalektlerine yoğun olarak girmeye başlaması “Büyük Ekim Devrimi”nden sonraki Sovyet dönemine karşılık gelir. Bu dönemde sözlü yolla (ilk yıllarda) ve daha çok yazı dili yoluyla Rusça sözcükler alınmıştır. Gerek Ruslarla kurulan ilişkilerin güç kazanması gerekse Rusçanın okullarda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla birlikte yazılı basında kullanılan sözcüklerin Kırgızcaya geçmesi için uygun şartlar oluşmuştur.

Sovyet döneminde günlük hayatın tüm alanlarında yaşanan gelişmelere bağlı olarak her türlü aracın (*yazılı basın, kitap, radyo, tiyatro, sinema, TV, propaganda, toplantılar* vb.) kullanılması sonucunda Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki diyalekt ve ağızlar Sovyet söz varlığını ortak biçim ve anlamda kabul etmektedir. *Partiya, kommunizm, sotsializm, maşına, elektr, kino, teatr, radio, kino, plan, traktor, kolhoz, sovhöz, fabrika, sovet, matematika, himiya, fizika* gibi sözcükler tüm Kırgız ağızlarında kullanılmaktadır. Binlerce Rusça ve uluslararası sözcüğün Sovyetler Birliği döneminde çok kısa bir süre içinde kabul edilmesiyle Kırgız diyalektlerinin söz varlığı oldukça zenginleşmiştir. Buna bağlı olarak Kırgız diyalektlerinin söz varlığı da birbirine yaklaşmış ve ortak söz varlığının ağırlığı artmıştır. Rusçadan çok sayıda uluslararası sözcüğün alınmasıyla yalnızca Kırgız diyalektleri değil aynı zamanda Kırgızca ve Sovyetler Birliği içindeki diğer halkların (Rus, Özbek, Ukraynalı, Kazak, Tacik vb.) dilleri de birbirine yaklaşmıştır.

5. Diyalektoloji Terimleri Hakkında

Diyalektler arasındaki leksik farklılıklar her şeyden önce terminolojiyle ilgilidir. Bir toplumun sosyoekonomik yaşamının her türlü alanında yaşanan tarihi gelişmeler terimlerle ifade edilir. Herhangi bir ağız ya da diyalekti konuşan bir toplumda yaşanan değişimler yaşanan coğrafya, toplumun kendine özgü yapısı ve yine o toplumun tarihiyle ilişkilidir. Örneğin iki farklı ağız konuşan ve farklı çiftçilik kollarında gelişmiş olan toplumların dilindeki çiftçilik terimlerinden hareketle söz konusu toplumların ağız özelliklerini belirlemek mümkündür.

Aynı kavramı karşılayan çeşitli alanlara ait terimlerin birbirinden farklı olması o ağız konuşan toplumun tarihi ilişkileriyle açıklanabilir. Aşağıda ağızlarda bulunan çeşitli alanlarla ilgili terimlere örnekler verilmiştir.

5.1. Akrabalık Terimleri

Bu terimler çoğunlukla diyalektlerde ortak olmakla birlikte farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin kuzey diyalektinde kişi kendinden küçük kardeşine *ini* derken güney diyalektinde bu sözle birlikte *ükä* sözcüğü de aktif bir biçimde kullanılır. Aynı durum şu sözcüklerde de geçerlidir: Kuz. *aga* ~ *ava* / gün. *äkä*; kuz. *tayeke* / gün. *taga* “dayı”; kuz. *kıyır tuugan* / gün. *ämäki* “uzak akraba”. Güney ağızlarında *äkä-ükä* “ağabey-kardeş” sözcüğü oldukça yaygın bir kullanıma sahip olmasına rağmen kalıplaşmış söz öbeklerinde diyalektlerdeki ortak yapı kullanılmaktadır. *äkä-ükänin baldarı* yerine *aga-ininin baldarı* “Amca çocukları” tercih edilir.

5.2. Hayvancılık Terimleri

Hayvancılıkla ilgili terimler açısından Kırgız diyalektlerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kuz. *bıştı* / günb. *dönön* “dört yaşındaki at”; kuz. *uy* / günb. *sıyır* “inek”; kuz. *kunan* / günb. *kältätay* “üç yaşındaki tay”; kuz. *tört tiş* / günb. *çarı* “dört yaşındaki koyun”.

5.3. İnşaat Terimleri

Bu gruba giren terimler kuzey ağızlarında gelişmemiştir. Özbek ve Tacik dillerinden uzun zaman önce alınan inşaat terimleri güneyli Kırgızların günlük konuşma dilinde aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Gün. *gış* / edb. *kış*, *kirpiç* “tuğla”; gün. *teşe* / edb. *kerki* “keser”; gün. *güvälä* / çüy. *güvölö* “çamurdan yapılmış yuvarlak yapı malzemesi”; gün. *şıp* / edb. *şıp* “tavan”; gün. *takta* / edb. *taktay* “tahta”; gün. *pol* / edb. *pol* “yer, tavan”; gün. *torsun* “evin çatısında kullanılan bir tür tahta”; *kari* “bina kirişi”; *särräp* “evin ön ve arka duvarını yukarıdan birleştiren tahta”; *üväsä* “evin çatısında kullanılan ince tahtalar”; *dälis* “sofa, hol”; *peşayvan* “veranda”; *kälit* “anahtar”; *çärpäyä* “çardak”; *pahza* “çamurdan yapılmış duvar” vb.

5.4. Tarım Terimleri

Kuzeyde pamuk, tütün ve güneyde pancar, tütün ürünler yetiştirilmektedir. Ürünler için ağızlara özgü terimler kullanılmaktadır. Bu durum aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

- a) Edebî dilde bulunmakla beraber güney ağızlarında da aktif bir şekilde kullanılan pamukçulukla ilgili terimlerden bir kısmı şöyledir: *Pahta* “pamuk”, *çigiti* “pamuk çekirdeği”, *şana* “olgunlaşmamış pamuk dalı”, *kopek* “çiçeği dökülmüş pamuk kozası”, *çanak* “içinde pamuk bulunan koza”, *kosek* “olgunlaşmış, açılmış pamuk kozası”, *gozo* “olgunlaşmamış pamuk”, *gozopaya* “pamuğun içi alındıktan sonra kalan kısım”.
- b) Talas’ta yaygın olarak kullanılan tütüncülük terimlerinden bir kısmı şöyledir: *Kara tameki* “çiğnemelik tütün”, *sarı tameki* “yerel tütün”, *sarı kulak* “Saratov şehrine özgü tütün”, *öğön* “tütün asılan ağaç”, *cupka* “tütün yaprağı”, *tülkü* “ipe dizilen tütün yaprağı”, *tay* “ağaca dizilmiş tütün yaprağı”, *tocuna* “4-5 metrelik ipe dizilen tütün yaprakları”.

5.5. Bahçecilik Terimleri

Yerleşik hayata daha erken geçmiş olan güney Kırgızlarının ağızlarında bahçecilikle ilgili terimlerin de daha erken ortaya çıktığı bilinmektedir. Kırgızistan’ın kuzeyinde yetişmeyen bazı bitkiler (*ancır* “incir”, *anar* “nar”, *näk* “armuda benzer bir tür meyve” vb.) güneyde yetiştirilmektedir. Aynı şekilde üzüm, kayısı, şeftali vb. meyvelerin kuzeyli Kırgızlar tarafından bilinmeyen türlerine Güney Kırgızistan’da rastlanmaktadır. Meyvelerle ilgili şu terimler de Güney Kırgızistan’da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *Şiñgil* “üzüm salkımı”, *şirin* ~ *şirne* “üzüm pekmezi ya da reçeli”, *çülü* “komposto”, *kıyam* “üzüm pekmezi ya da reçelinin daha sulu hâli” vb.

Kuzey ağızlarına Rusçadan giren *kapusta* “lahana”, *pamidor*~*mamidor* “domates” sözcüklerine karşılık güney ağızlarında Özbek ya da Tacikçeden giren *käräm* “lahana”, *pätinçä* “domates” sözcükleri kullanılır.

6. Diyalektlerdeki Birleşik Yapılı Terimler

Ağızlarda bulunan bu tür terimler birleşik yapıyı oluşturan sözcüklerin farklı olmasıyla birbirinden ayrılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu durumun örnekleri görülür.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>taz (tas) coru</i>	<i>käl coru</i>	bir kuş türü	<i>küyöö coldoş</i>	<i>küyöw koşçu</i>	sağdıç
<i>tokol eçki</i>	<i>käl eçki</i>	boynuzsuz keçi	<i>mollo</i>	<i>moldo</i>	molla
<i>çoñ ene</i>	<i>kättä çoñ ene</i>	babaanne	<i>çoñ ata</i>	<i>kättä çoñ ata</i>	dede

Bazen her iki unsuru da farklı olan terimlere rastlanır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Kuzey	Güney	Türkçe
<i>taş taman</i>	<i>kältä çarım</i>	dış taban
<i>kulun</i>	<i>kältä tay</i>	süt emen tay
<i>çeçek</i>	<i>çapayı monçok</i>	çiçek hastalığı

7. Diyalektlerdeki Birleşik Sözcükler, Kalıp Söz Öbekleri ve Deyimler

Kırgız diyalektleri arasındaki leksik farkı oluşturan etmenler yalnızca basit sözcükler ve terimler değildir. Bu farklılıkların oluşmasında birleşik sözcüklerin, deyimlerin, mecazların, kalıp söz öbeklerinin de rolü bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda yer alan güney ağızlarına özgü deyimler ve birleşik sözcüklerde de bu durum tespit edilebilir.

7.1. Birleşik Sözcükler ve Kalıp Söz Öbekleri

Bir ögesi farklı olan bazı birleşik sözcükler ve kalıp söz öbekleri aşağıdaki gibidir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>dat bastı</i>	<i>dalk kaktı</i>	paslandı	<i>ayıp kör-</i>	<i>ayıñ kör-</i>	ayıpla-
<i>koyu kızıl</i>	<i>tok kızıl</i>	koyu kırmızı	<i>körüp kel-</i>	<i>tiktep kel-</i>	görüüp gel-
<i>tük barbayt</i>	<i>tüvüdön barbayt</i>	hiç gitmez	<i>kapa bol-</i>	<i>dikat bol-</i>	üzül-
<i>abaylap bar-</i>	<i>çokon bar-</i>	dikkatli git-	<i>kep emes</i>	<i>çot emes</i>	önemsiz
<i>mal soy-</i>	<i>mal oodar-</i>	hayvan kes-	<i>can tartar</i>	<i>can basar</i>	tarafdar
<i>duuşar bol-</i>	<i>uçar bol-</i>	rast gel-	<i>kuru kal-</i>	<i>nämäräm kal-</i>	mahrum kal-

İki ögesi de farklı olan birleşik sözcüklerin bir kısmı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>manday-teskey</i>	<i>oroy-paray</i>	yüz yüze	<i>küülü-küçtüü</i>	<i>ubaktı çak-</i>	güçlü kuvvetli
<i>çır-çatak</i>	<i>kara talaş</i>	kavga	<i>eç bir</i>	<i>acanı takır</i>	hiçbir
<i>ayıpka cık-</i>	<i>çavıga karma-</i>	suçlan-			

Diyalektlerde karşılaşılan deyimlerden birkaçı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>kuda tüş-</i>	<i>bolup koy-</i>	kız iste-	<i>akıl estüü</i>	<i>meesi bütün</i>	aklı başında
<i>el başkar-</i>	<i>tüp sür-</i>	halkı yönet-	<i>buk bolup ket-</i>	<i>cürögü içine batpa-</i>	sıkıl-
<i>köz tiy-</i>	<i>köz at-</i>	nazar değ-	<i>boy berbe-</i>	<i>tän berbe-</i>	söz dinleme-